

dc_339_11

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Oxigén és szén reakciók, valamint
fémes nyomelemek hatásai
diszperziósan keményített volfrámötvözetek
mechanikai tulajdonságaira

Dr. Gaál István
a fizikai tudományok kandidátusa

MTA

Természettudományi Kutatóközpont
Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Intézet

Budapest

2013

1. Anyagtudományi és alkalmazási háttér

Az izzószál minőségű volfrám minőség-meghatározó mikroszerkezeti jellemzői a szubmikronos mérettartományba esnek. Ezért az 1930 óta felhalmozódott hatalmas empirikus ismeretanyag mikroszerkezeti háttere 1970 után is csak fokozatosan nyert korszerű anyagtudományi keretet, így időszerű volt ennek kritikai értékelése. Ez volt a célja a széleskörű nemzetközi összefogással készült, Erwin Pink és Bartha László szerkesztésében megjelent „The Metallurgy of Doped /Non-Sag Tungsten” című monográfiának. (Ennek két fejezetében vagyok szerző (Gaal, A1989; Pink és Gaal, A1989).) Ez a monográfia volt az első erőfeszítés arra, hogy az izzószál minőségű volfrám anyagtudományi háttérét a porgyártástól a spirálgyártásig a minőség-meghatározó sajátságok széles körére foglalja össze, és áttekintést adjon az izzószál minőségű volfrám sokrétű alkalmazásáról (izzólámpa spirál, spirál és csónak vákuum-fémezéshez, emitter-váz gázkisülő lámpákban és szálerősítő anyag többfajta, több-komponensű vasalapú kompozitban).

A vékony ($D < 390 \mu\text{m}$), izzószál minőségű volfrám huzalok spiráljai 2800 K feletti 1000 órás üzemre voltak optimálva. A 2300 K alatti és hosszabb üzemidőre tervezett alkalmazásoknál azonban jelentős igény van vastagabb huzalokra ($D > 400 \mu\text{m}$) és rudakra ($D > 6\text{mm}$), valamint vastagabb hengerelt lemezekre (vastagság $> 6\text{mm}$). Erre a célra olyan AKS adalékos volfrám mikroötvözetet gyártanak, amelyben a globális K, Al, és Si koncentráció durván ötöde az izzószál minőségű AKS volfrám K, Al és Si tartalmának, és a szokásos szennyezők (Ca, S, P, Fe, Ni) szintje is csökkentett. (Ezt a terméket a Plansee AG WVMW márkanéven hozza forgalomba (Hoffmann és Wesemann, 2011).)

A WVMW lemezekről szóló publikációk az elmúlt öt évben azért szaporodtak meg, mert ez a mikroötvözet potenciális anyaga a jelentős EU támogatással Franciaországban épülő kísérleti fúziós reaktor plazmahatároló lemezeinek (Pintsuk és Uytendhouwen, 2010). Ez az oka annak, hogy a tézisek közé a kálium zárványaira vonatkozó eredményeimet is felvettem.

Napjainkra a káliummal, alumíniummal és szilíciummal adalékolt volfrám ötvözetek köre jelentősen bővült. Határozott előnyei vannak ugyanis az AKS adalékos volfrámporból gyártott és diszperz ThO_2 , ill. diszperz La_2O_3 fázissal keményített volfrám ötvözeteknek (Leichtfried, [Plansee AG] 2002a, b; Wesemann és mtsai [Plansee AG], 2010).

2. A 30 Wattos deuterium lámpa fejlesztése

A kémiaailag aktivált szinterelés modelljeit innovatív módon hasznosítottam az „Improved chemical analysis by means of improved deuterium lamps” című és GRD1 -2000-25471 számú EU GROWTH projektben (2001-2003). Olyan katód-beégetési tervet javasoltam, amelyet a Cathodeon Ltd. sikerrel valósított meg. (A technológia a kész lámpán nem ellenőrizhető!) A javasolt technológiával gyártott deutérium lámpák eleget tettek az EU projektben előírt csúcsmínőség követelményének, és kereskedelmi forgalomba kerültek. (A projekt vezetőjének munkámról szóló nyilatkozata az értekezés F3 függelékében található.)

3. Méréstechnikai háttér

Osztályomon a vákuum hőkezelésnek egy olyan innovatív módját vezettem be, amelyik a hőkezelés hőmérsékletének és a vákuum stacionárius $P(O_2)$ parciális nyomásának megbízható beállítását teszi lehetővé. Ezáltal szükségtelen lesz számos minősítési eljárásban az a csőkályhás, nagyfrekvenciás izzítás, amelynek határfeltételei különböznek a többféle szabványban is előírt minősítés határfeltételeitől (vö. Yamazaki [Toshiba Corp.], 1989a, b).

A területen új eszköz volt az az $1\mu\text{m/m}$ felbontású kapacitív huzal dilatométer is (Harmat és Major, 1979), amelynek építését én javasoltam. Erre az eszközre Schob ([Philips Ligthing], 1989) mint az AKSW huzalok hasznos minőségbiztosítási eszközére hivatkozik. (Ezt a dilatométert Harmat Péter (1989) fázisvizsgálatok céljára is alkalmassá tette.)

A volfrám huzalok repedési instabilitásának vizsgálatára osztályomon bevezettem a szabadvégű csavarást. Innovatív volt a torziós deformáció hossz-menti eloszlásának nagyfelbontású mérése, és a repedéscsírák megjelenésének pásztázó elektronmikroszkópos rögzítése. A hossz-menti csavarási inhomogenitásnak és a repedés nukleáció detektálásának ilyen mérésére nem láttam példát volfrámon (Gmelin „Handbuch der Anorganischen Chemie” volfrám kötetei).

Felismertem, hogy az elektromos fajlagos többletellenállás mérése alkalmas eszköz a volfrám huzalok oxigén felvételének és oxigén leadásának követésére a W-K-Al-Si és a W-Hf rendszerben.

Felismertem, hogy a folyékony nitrogénben végzett törések különösen alkalmasak arra, hogy nagyfeloldású SEM felvételeken meghatározzuk azoknak a kis- és nagyszögű szemcsehatároknak a radiális átlagtávolságát, amelyek a lágyított, finom- és ultra-

finomszemcsés (un. „rostos”) huzalokban hajlamosak az interkristallin törésre. Ezek a vizsgálatok azt mutatták, hogy a kisszögű határok között is vannak olyanok, amelyek dekohézióra hajlamosak.

Mérési módszereink alapján tartósan kaptunk szerződéses megbízást a hazai volfrámgyártástól. Hőkezelési módszereinket a Szerkezet Kutatási Főosztály AES, TEM és SEM vizsgálataival kombinálva tartós szerződéses megbízásokat kaptunk a Philips Lighting cégtől.

4. Új tudományos eredmények

I. Tézis

Előzmények

A diszperziósan keményített Mo és W ötvözetek szobahőmérsékleti mechanikai tulajdonságait gyakran rontják le a szemcsehatárokon képződő mikronos és szubmikronos méretű repedéscsírák. Kiderült, hogy az egytengelyű nyomás és a fárasztásos hajlítás esetén a repedéscsírákat a hagyományos mechanikai minősítési módszerek nem tárják fel (Dümmer és mtsai, 1998; Traxler és mtsai [Plansee AG], 2001). Ismereteim szerint szabadvégű csavarásra volfrám és molibdén ötvözeteken mások nem publikáltak még eredményeket a repedéscsírák képződési paramétereiről.

Saját eredmény

Ismeretes, hogy a 173 és 390 μm -es átmérő-tartományban a különböző márkájú AKSW huzalok mikroszerkezete „rostos”, azaz elnyúlt szemcsékből és szubszemcsékből áll (vö. Briant, Horacsek O., Horacsek K, 1993), ha a huzalokat 1473 és 2073 K között kontrollált $P(\text{O}_2)$ parciális nyomású vákuumban izzítjuk. A tézis következő megállapításai erre a rostos szerkezetre vonatkoznak.

- Méréseim azt mutatták, hogy sem a repedéscsírák, sem a Lüders-sávok megjelenése nincs szoros korrelációban sem a tranzverzális rostmérettel, sem a szakítóvizsgálat szokásos paramétereivel (Gaal és Bartha, A2008).
- Felismertem, hogy a szobahőmérsékleti, szabadvégű csavarásban a huzal palástján megjelenő első repedés megjelenéséhez szükséges torziós deformáció jobb duktilitási paraméter, mint a szakadásra vezető deformáció, mivel ez a „kritikus” deformáció függ a huzal márkájától, hőkezelésének részletes menetétől, és a huzal felületére tapadó W_2C szigetektől (Gaal és Bartha, A2008).

- A részletesen vizsgált néhány példában a repedéscsírák megjelenéséhez szükséges torziós deformáció alapján jó korrelációt találtam a különböző AKSW márkák között (Gaal és mtsai, A2006b; Gaal és Bartha, A2008), ha a W_2C szigeteket az önmagában ismert hőkezeléssel bontottam el (vö. Gaal és Uray, A2002). Ennek hiányában mindig Lüders-sávok és hosszú makrorepedések keletkeztek, mert az általam ismert marási eljárások a W_2C szigeteket csak részben távolítják el.
- A kritikus alakítás után a mikrorepedések véletlenszerűen helyezkedtek el a húzás irányára merőleges rövid szemcsehatár-szakaszokon. Ebből arra következtettem, hogy a felrepedésben lényeges szerepet játszanak a hely szerint változó terhelő és belső feszültségek (Gaal és Tóth Cs.L., 1998; Gaal és mtsai, A2005; Gaal és Bartha, A2008).
- A csavarás elsőrendű belső feszültségeinek 1800 K-es lassú relaxációjának mérésére közvetlen torziós mérést végeztem (Gaal és Tóth Cs.L., 1998).

II. Tézis

Ismeretes, hogy a spirálok márka szerinti megkülönböztetésének az alapja a kúszási tartományban végzett fárasztás. Megmutattam, hogy erre a célra a szobahőmérsékleti torziós fárasztás is hatékony lehet (Gaal és Bartha, A2008). Ugyanis méréseim szerint az alkalmasan hőkezelt V minőségű huzalokon a torziós fárasztás nem kelt repedéscsírákat olyan körülmények között, ahol a W218 márkájú huzalokat repedéshálózat fedi be (Szőkefalvi-Nagy, 1977).

III. Tézis

Előismeretek

A tóriumos volfrám kivételével a volfrám MO_x zárványainak bomlás-kinetikájáról csak elvétve vannak publikált kísérleti eredmények (vö. Makarov és Povarova, 2002).

Saját eredmények

Munkatársaimmal híg W-Hf szilárd oldatból belső oxidációval diszperz HfO_2 fázissal keményített volfrám ötvözetet nyertünk. Alkalmasan hosszú előhőkezelés után a diszperz HfO_2 fázis bomlaskinetikája stabilizálódott. Ezek után a 2700 K-en és $P(O_2) = 10^{-7}$ mbar stabilizált $P(O_2)$ háttérnyomáson 0.2 és 0.3 mm vastag huzalokon a bontási idő a minta sugarának négyzetével skálázott. Ebből arra következtettem, hogy az oxid bomlását az oldott

oxigén diffúziós sebessége határozza meg (Gaal, Lipták, Radnóczy, Povarova, Makarov, Zavarzina, A1990).

A tézis üzenete

A III. tézisben vizsgált körülmények mellett a HfO_2 zárványok bomlásában a $\text{HfO}_2/\text{W} \leftrightarrow \text{Hf}(\text{in W}) + 2\text{O}(\text{in W})$ határfelületi reakciónak nincs sebesség-meghatározó szerepe. (Bár ezzel ellentétes feltevással gyakran találkozunk (vö. Leichtfried, 2002a).)

A III. tézis körülményei között lényeges szerepe van annak, hogy a HfO_2 zárványok bomlásakor felszabaduló oxigén WO_x oxidként válik ki a szobahőmérsékletű vákuum-burán. Ha a hasonló vizsgálatot, hasonló paraméterek mellett, vákuumban, nagyfrekvenciásan fűtött, hosszú volfrámcsőben végezzük, akkor a HfO_2 bomlásának mechanizmusa azért lesz eltérő, mert ebben a hőkezelési módban a mintából távozó oxigén az izzó volfrámcsőről visszaverődik a mintára, és ez a hatás visszaszorítja a kigázosodást.

IV. Tézis

Felismertem, hogy az AKSW huzalok oxigén felvétele során a volfrámban oldott Al és Si atomok oxidfázisként válnak ki, és emiatt az oxigénfelvétel a fajlagos elektromos többletellenállás csökkenésével jár. Ennek megfelelően az oxid fázis bomlását a fajlagos elektromos többletellenállás növekedésén keresztül lehet detektálni (Kele, Menyhárd, Uray, Gaal, A1978; Gaal, Harmat, Kele, Lipták, Major, Uray, A1982; Gaal, A1989).

Hasznosítás a minőségbiztosításban

Lipták László szerződéses megrendelésre különböző hazai és külföldi huzal-tételeket minősített úgy, hogy a huzal egy méteres szakaszának 15 cm-es részén belső oxidációs és redukciós méréseket végzett, és a mintát az oxidációs és redukciós $\Delta\rho$ változások nagyságával jellemezte. A mérést 10 - 20 véletlenszerűen kiválasztott 1 m-es mintán végezte el. A mérésekből felvilágosítást lehetett kapni a huzal O, Al és Si eloszlásának inhomogenitásáról. Természetesen többlet információt adott a tekercs elejéről és végéről vett minták vizsgálata.

V. Tézis

Elsőként vizsgáltam a kálium zárványok stabilitását olyan állapotegyenlet alapján, amelyet a Cs-ra és Rb-ra mért adatokból megalapozott skálatörvények alapján transzformáltam kálium adatokká (Gaal, Schade, Harmat, Horacsek, Bartha, A2006a). A kálium zárványok

stabilitásának és hőtágulásának olyan egyszerű egy-zárvány modelljét elemeztem, amelyben egyértelműen szembe állítható az ideális gáz töltés és a kálium töltés hatása. Megmutattam azt is, hogy az általam használt modell első elvekből milyen közelítésekkel vezethető le. Ezzel kapcsolatban azt emelem ki, hogy a modell elhanyagolja a W atomok oldódását a kálium fázisban és az oldott oxigén megoszlását a W és a K fázis között. (Ez a hiányosság azonban a modell bővítésével feloldható.) Megállapítottam, hogy a kálium zárványok érdelemleges stabilitásának az a feltétele, hogy a kálium sűrűsége a kritikus sűrűségnek több mint kétszerese legyen. A számított hőtágulás a mérési pontosságon belül egyezik a kísérleti adatokkal (Schade, 1976).

A tézis üzenete

Szerintem a zárványokba zárt kálium sűrűsége a WVMW márkában jobban növelhető forró izosztatikus préssel, mint körkovácsolással, hengerléssel és dróthúzással, mert az utóbbiak során az előmelegítés alatt húzófeszültség hat, és annak hatására a zárványok durvulnak.

VI. Tézis

Modell-kísérletekkel bizonyítottam, hogy a nagykristályos AKS volfrámhuzalokra is káros hatással van a nikkel és szilícium bevonat, mert ezek az „aktivátorok” a huzal palástjáról a szemcsehatárok mentén a huzalba diffundálnak, ott belső feszültségeket keltenek, és így a kálium zárványainak katasztrofális durvulását okozzák (Gaal, A1989; Lipták és Gaal, A1990; Gaal és Uray, A1993).

A tézis üzenete

A modell-kísérletek megerősítették, hogy a huzalok és a spirálok felületének tisztaságára különös figyelmet kell fordítani még akkor is, ha a huzal vagy a spirál nagykristályos. (Végső soron a halogén lámpákban csak molibdén, kvarc és Al_2O_3 szerelvényeket lehet alkalmazni.)

A tézisekhez tartozó saját publikációk

1. Kele A., Menyhard M., Uray L. Gaal I. (A1978) State of Bonding and Distribution of Impurities in K-Al-Si Doped Tungsten. PLANSEEBERICHT FÜR PULVERMETALLURGIE **26**, 3-13
2. Gaal I., Harmat P., Kele A., Lipták L., Major J., Uray L. (A1982) Belső oxidáció volfrámban. V. ORSZÁGOS RITKAFÉM KONFERENCIA III. KÖTET pp. 621-635 Budapest

3. Gaal I. (A1989) Thermochemistry of Bubbles. The Metallurgy of Doped/Non-sag Tungsten (Pink E., Bartha L. szerk.) Elsevier Applied Science, London és New York. pp. 141-175
4. Pink E., Gaal I. (A1989) Mechanical properties and deformation mechanisms of non-sag tungsten wires. The Metallurgy of Doped/Non-sag Tungsten (Pink E., Bartha L. szerk.) Elsevier Applied Science, London és New York. pp. 209-233
5. Gaal I., Liptak L., Radnóczy G., Povarova K.B., Makarov P.V., Zavarzina E.K. (A1990) Internal oxidation in dilute W-Hf alloys. (Bildstein H., Ortner H. M. szerk.) PROC. 12TH INT. PLANSEE SEMINAR '89: Reutte, Ausztria, pp. 65-73
6. Lipták L., Gaal I. (A1990) DIGM in Dispersion Strengthened Tungsten? DEFECT AND DIFFUSION FORUM **66-69**, 925-930.
7. Gaal I., Uray L. (A1993) Chemically Induced Bubble Coarsening in Non-sag Tungsten. (Bildstein H., Eck R. szerk.) PROC. 13TH INT. PLANSEE SEMINAR '93: Reutte, Ausztria, Vol.1 pp. 57-69
8. Uray L., Gaal I. (A1994) Formation of microcracks in heavily drawn and annealed tungsten. HIGH TEMPERATURE MATERIALS AND PROCESSES **13** (1) 87-95
9. Gaal I., Tóth C.L. (A1998) Microstructural evolution upon thermomechanical processing of non-sag tungsten. INT. JOURNAL OF REFRACTORY METALS & HARD MATERIALS **16** (1) 59-70
10. Gaal I., Uray L. (A2002) Carbide induced embrittlement on tungsten wires. INT. JOURNAL OF REFRACTORY METALS & HARD MATERIALS **20**:(4) 327-333.
11. Gaal I., Tóth A.L., Uray L., Harmat P. (A2005) Distinctive test for tungsten wires with different splitting properties. PROC. 16TH INT. PLANSEE SEMINAR (Kneringer G. és mtsai szerk.) Reutte Vol. **1** pp. 179-189
12. Gaal I., Schade P., Harmat P., Horacsek O., Bartha L. (A2006a) Contradictions and new aspects of the bubble model of doped tungsten wires. INT. JOURNAL OF REFRACTORY METALS & HARD MATERIALS **24** (4) 311-320
13. Gaal I., Tóth A.L., Uray L., Harmat P. (A2006b) Distinctive test for tungsten wires with different splitting properties. INT. JOURNAL OF REFRACTORY METALS & HARD MATERIALS **24** (4) 325-331
14. Gaal I., Bartha L., (A2008) Mechanism of Fracture in Commercial Lamp Grade Tungsten at the Ambient. POWDER METALLURGY PROGRESS – JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY OF PARTICLE MATERIALS **8** (3) 230-240

Hivatkozott irodalom

Briant C.L., Horacsek O., Horacsek K. (1993) Met. Trans. **24A** 843-849

Dümmer T., Lasalvia J.C., Ravichandran G., Meyers M.A (1998) Acta mater. **46** (17) 6267-6290

- Harmat P., Major J. (1979) J. Phys. E.: Scient. Instr. **12**, 1067-1070
- Harmat P. (1989) Káliumbuborékokat tartalmazó adalékolt volfrám magashőmérsékleti mikrodeformációi (kandidátusi értekezés) MTA Műszaki Fizikai Kutató Intézet, Budapest
- Hoffmann A., Wesemann I. (2011) Int. J. Powder Metallurgy Vol.47 (5) 1-10
- Leichtfried G. (2002a) P/M Processed Refractory Metals for Lamp Components. Habilitationsschrift, University Leoben
- Leichtfried G: (2002b) Proc. 1st European Meeting on the Science and Technology of Light Sources (ed. Zissis G. Toulouse)
- Makarov P., Povarova K. (2002) Int. J. Refractory & Hard Mater. **20** pp 277-285
- Pink E., Bartha L.: (1989) The Metallurgy of Doped/Non-sag Tungsten. Elsevier Applied Science, London és New York.
- Pintsuk G., Uytdenhouden I (2010) Int. J. of Refractory & Hard Materials (28), 661-668
- Schade P. (1976) Planseeberichte für Pulvermetallurgie **24**, 243-253
- Schob O. (1989) General Quality Control and Mechanical Tests. The Metallurgy of Doped/Non-sag Tungsten (Pink E., Bartha L. szerk.) Elsevier Applied Science, London és New York. pp. 83-113
- Szókefalvi-Nagy A. (1977) Scripta Met. **11**, 335
- Traxler H., Arnold W., Resch J., Knabl W., Leichtfried G. (2001) Proc. 15th Int. Plansee Seminar (G Kneringer és mtsai szerk.) Vol **3**. pp 387-399, Reutte
- Wesemann I., Spielmann W., Heel P., Hoffmann A. (2010) Int. J. Refractory Metals & Hard Mater. **28**, 687-691
- Yamazaki Sh. (1989a) Controlling the Doping Effect in the Tungsten-Manufacturing Process. The Metallurgy of Doped/Non-sag Tungsten (Pink E., Bartha L. szerk.) Elsevier Applied Science, London és New York. pp.47-61
- Yamazaki Sh.: (1989b) The Measurement of Wire-Sag Characteristics. The Metallurgy of Doped/Non-sag Tungsten (Pink E., Bartha L. szerk.) Elsevier Applied Science, London és New York. pp. 113-119